

Herman József

Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika.

A mai romanisztika műhelyéből

Milyen tényezők alakítják a beszélők véleményét anyanyelvükről, annak helyzetéről, vagy a nyelvekről általában? Mennyire lehet képes a nyelvközösség a maga nyelvének folyamatban lévő változását felismerni, tudatossá tenni? Mennyiben, milyen feltételekkel lehet tudatos cselekvés útján befolyásolni a nyelv változását, módosítani helyzetét?

Munkám fő sodrát követve, a latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet egyes grammatikai kérdéseit kutatva jutottam el ehhez a problémakörhöz, a magam számára is kissé meglepetésszerűen; innen van, hogy példáit, idézeteit tekintve ez a cikk az időszámításunk szerinti első évezredbe, a Római Birodalom bukása körüli és utáni századokba viszi az olvasót. Úgy gondolom azonban, hogy a témának így is van — több kutatási terület és tudományág vonatkozásában — elméleti érdekessége. Emellett felidézhet persze, szándékomtól függetlenül, vagy akár szándékom ellenére, Magyarországon ma is aktuális, szennvedéllyel vitatott nyelvpolitikai kérdéseket. Nem szeretnék abba a gyanúba keveredni, hogy régmúlt idők problémái és történeti anekdoták mögé bújva mondok e kérdésekről sanda véleményt. Ezért, ahol szükségesnek érzem, inkább magam fogok utalni egyes megfontolandó tanulságokra.

Egy kísérlet: a történeti kommunikációkutatás

A nyelvészeti romanisztika a XIX. század első évtizedei óta szigorú módszerrel bizonyított tudományos igazsággá változtatta azt a sok évszázados intuitív alapú feltételezést, hogy az úgynevezett újlatin nyelvek¹ a latin nyelv területileg elkülönülő átformálódása útján jöttek létre (a megszokott, kényelmes biológiai metaforával élve: 'a latinból származnak'). Az újlatin nyelvek összehasonlító grammatikája, s a rendkívül fejlett történeti nyelvjáráskutatás imponáló teljességgel tárta fel a latin nyelv és az újlatin változatok közti megfelelések és összefüggések rendszerét. Arról azonban, hogy a — kiinduló állapotát s eredményeit tekintve kiválóan dokumentált — nyelvtörténeti folyamat tulajdonképpen hogyan játszódott le (a miértek soráról nem is szólva), nincs világos, pláne általánosan elfogadott kép, sőt, vagy egy évszázadon keresztül a kérdés is alig merült fel. Az átalakulás tág időkeretei adottak — a nyugati Birodalom utolsó évszázadai és a legrégebb újlatin nyelvemlékek, tehát az i. sz. IX–X. század közötti 7–800 esztendő —, de ezen a hosszú korszakon belül az összefüggések kronológiája teljesen bizonytalan. Nem ritka dolog, hogy egyaránt tiszteletre méltó és jeles kutatók félévezrednyi különbséggel jelölik meg egy adott változás bekövetkezésének idejét. Még nagyobb a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy ez a mindenre kiterjedő, nagyszabású változás hogyan

jelentkezett a latint anyanyelvként beszélő népesség nyelvi kommunikációjában: a népesség rétegei és kulturális szintje szerint egyre inkább és egyre mélyebben differenciálódó nyelv hogyan szolgálhatta a közlések nélkülözhetetlen össztársadalmi érthetőségét? Ennek a kérdéshálózatnak a felderítéséhez elengedhetetlen, de nem elégséges a szorosan vett nyelvtudományi megközelítés, tehát a nyelv rendszerének és működésének vizsgálata. A megvizsgálandó problémák ugyanis nem pusztán nyelvtörténetiek, hanem kommunikációtörténetiek is. A kutatásnak tehát ki kell terjednie a nyelv révén megvalósuló társadalmi kommunikáció típusaira, módozataira, nehézségeire és sikereire, a nyelvi változatok s a változások terjedésének útjaira, a nyelv és a nyelvet használó egyének s közösségek közötti egész bonyolult kapcsolatrendszerre. Ez teszi érthetővé, hogy az újlatin nyelvek kialakulásának mechanizmusa, a latin→újlatin átmenet konkrét folyamata miért tekinthető viszonylag „modern” kutatási témának: maguk a kérdésfeltevések, a fogalmi keretek a nyelvészet olyan, alig néhány évtizedes társtudományaihoz kötődnek, mint a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, az információelméleti indíttatású kommunikációkutatás — s folytathatók a sora.

Régmúlt korszakról lévén szó, nem lehet — az imént felsorolt diszciplinákhoz hasonlóan — a közlési tevékenység, az aktuális kommunikáció közvetlen megfigyelésére, a beszélőkkel folytatott interjúkra, „célzott” szövegfelvételekre támaszkodni. Módunk van azonban arra, hogy — az összehasonlító módszerrel feltárt nyelvtörténeti tényanyagon túlmenően — a ránk hagyományozott szövegekből és egyéb történeti adatokból igyekezzünk kiolvasni, milyenek voltak az egykorúak tapasztalatai és véleményei az általuk használt nyelvről vagy nyelvekről, a közlési aktusok nehézségeiről vagy sikeréről, s ennek alapján próbáljuk meg felvázolni a nyelvi kommunikáció helyzetét, a nyelvváltás folyamatát és mechanizmusát.

Az újlatin történeti nyelvészetnek ez a kommunikációkutatáson alapuló irányzata alig két évtizedes múltra tekint vissza.² A következőkben a magam adatai és szempontjai alapján, a tematika egyik részkérdését, a nyelvi tudat s a nyelvi változás kapcsolatát tekintem át, pontosabban e kapcsolatban néhány általánosabb érdekű aspektusát. Bizonyos kérdéseket e helyen mellőznöm kell, mert adekvát megvilágításuk terjedelmes fejtegetést kívánna. Ilyen elsősorban a területi differenciálódás menetének és tudati tükröződésének problémája. A 'nyelvi tudat' kifejezés egyébként nem tekinthető szigorúan definiált tudományos terminusnak; nagyjából fedi a nyelvre, különösen az anyanyelvre vonatkozó ismereteket, véleményeket, értékelő magatartások összességét.³ Ennek a laza meghatározásnak az értelmében a nyelvi tudatba beletartoznék a nyelvtudomány, meg a rendszeres nyelvtani leírás is. Mivel azonban az újlatin nyelvek kialakulásának korában a mai értelemben vett nyelvtudomány nem létezett, a nyelvtant pedig a legtöbb érintett területen a beszélők elsöprő többsége nem ismerte, ettől az aspektustól egyelőre eltekintek; később futólag visszatérek rá.

A latinul beszélők nyelvi tudata a késő antikvitásban s a középkor kezdetén

A klasszikus korszak birodalomteremtő lendülete, kulturális és irodalmi diadalmenete után a latin nyelvű írók sokat foglalkoztak a latinnal magával, kibontakozott a nyelvtan-írói, retorikai tevékenység, a latin irodalmi nyelv szélesen elterjedt oktatási tárgy lett. A latin nyelv használatának körülményeiről, elterjedtségéről, a latin nyelv és más nyelvek közötti választásról azonban alig volt szó, nem merült fel a téma — nyilván azért nem, mert szinte mindenütt jelenvaló természeti adottságnak tűnt a latinnyelvűség, mindenre kiterjedőnek és biztosítottnak, mint maga a római hatalom, amelyhez kötődött. A görög területeken s néhány keleti provinciában megmaradt persze a görög mint a mindennapok és a kultúra nyelve, megtartotta helyi hivatalos funkcióit is, de a göröggel kapcsolatos régi alsóbbrendűségi érzés már a múlté; a Birodalom centrumában, a beláthatatlanul nagy nyugati tartományokban, Észak-Afrikában, sőt, lassanként már a Duna mentén és a

Balkánon is, a lakosság fokozatosan latin nyelvűvé vált, s ehhez nem volt szükség állami rendelkezésekre, még kifejezett állami intencióra sem. Aki utazni akart, gazdagodni akart, római polgár akart lenni, érvényesülni akart, meg akart egyezni az adószedőkkel, az alacsony zsoldú segédcsoportok helyett a légiókban szeretett volna katonáskodni, annak jobb volt minél hamarabb megtanulni valahogyan latinul, családostul. Így, egyre több példa adódott rá, még a császárságig is vihette. A latinnyelvűségnek nem volt semmiféle származási, etnikai jelentősége: politikai, hatalmi entitáshoz, az akkori civilizált világhoz való tartozást jelentett. Tehát tulajdonképpen valamiféle mély magabiztosság nyilatkozik meg abban, hogy a latin nyelv „helyzetével” évszázadokig szinte nem is foglalkoznak.

Ez a magabiztosság azonban megintog. Az időszámításunk szerinti III–IV. évszázadban, az első latin egyházatyáknál ugyanis felbukkan némi bizonytalanság, sőt, kifejezett aggály. Vajon írásaikat, prédikációikat megérti-e az, akinek szánják, tudniillik az egyszerű, tanulatlan, rusticus nép, a populus christianus? A nyelvi helyzet, amely a kérdés felmerülését indokolta tette, nem a kereszténység műve volt, de a kereszténység terjedése hozta felszínre, tette tudatossá. Az írástudatlanok és írni-olvasni alig tudók, a mesteremberek, rabszolgák, parasztok, a legkülönbözőbb eredetű, frissen latinizált népesség, egyszóval a tanulatlan vulgus beszélt nyelve egyre távolodott attól a nyelvi normától, amelyet az irodalom, meg a hagyományörző rétegek a klasszikus évszázadokból örökítettek át. A régi irodalom megtehetette, hogy ezt a vulgust — s a nyelvi változást, amelynek hordozója volt — ne vegye figyelembe. A kereszténység számára azonban — amely a hitet a Szó erejével kívánta terjeszteni, s éppen saját univerzalitás-igényéből következően — életkérdés lett, hogy ez az új „közönség” az üzenetét megértse.

Már a legkorábbi egyházatyák egyike, Lactantius — aki egyébként művelt, sőt ciceroniánus hajlamú férfiú volt — fogalmazza meg a nyelvi egyszerűség, a simplicitas igényét, s ezt vallási s egyúttal szociológiai érveléssel támasztja alá (div. inst. 5, 1, 15 stb.): az Úr halászokhoz és parasztokhoz beszélt, egyszerű nyelven, pedig ha akarta volna, képes lett volna ékesszólásra is. Az Ó egyszerűségét kell követni. Nem egészen egy évszázaddal később Hieronymus (a bibliafordító Szent Jeromos) már tudja, hogy nem az egyszerűség és a bonyolultság végeredményben stüláris ellentétéről van csak szó, hanem ennél többről: a műveltek kiejtése is egyes példák alapján ítélve nyelvtana is más, mint az iskolázatlanoké. S egyik levelében jelszószerűen meg is adja a maga „közlési filozófiáját” (amelyet írásaiban nem mindig érvényesített):⁴ „elegendő számomra, ha úgy beszélek, hogy megértsenek” (Epist. 36, 14, i. sz. 384). Szinte természetes, hogy ez a nyugtalan nyelvi tudat, az aggodás amiatt, hogy a latin nyelv a maga hagyományos változatában nem teljesen érthető a latin anyanyelvű, vagy latinul tudó közönség számára, Szent Ágostonnál, a késői antikvitás egyik legnagyobb írásművésznél is megjelenik. Ágoston tudja, be is számol róla részletesen, hogy hallgatói nem képesek felismerni a hosszú és rövid magánhangzók közötti különbséget, amely pedig a klasszikus hangrendszer egyik sarkalatos szervező jegye volt, s figyelmeztet, hogy ez számos félreértés forrása lehet. Tudja, hogy a köznép eltéved a hagyományos szenvedő igealakok és jelentéseik szövevényében. Mindezzel kapcsolatos állásfoglalása bátor, a maga korában teljesen újszerű: ha egy kifejezés, írja (De doctrina Christiana IV, 10) „csak olyan formában tekinthető latinnak [azaz a latin nyelvtan szabályai szerintinek], amely egyúttal homályos vagy kétértelmű, a köznép beszédének megfelelő formában viszont a homályosság és a kétértelműség elkerülhető, akkor nem úgy kell mondanunk, ahogy a tanultak szokták, hanem úgy, ahogyan a tanulatlanok”. Másutt még határozottabb (Enarrationes in Psalmos, XXXVI, iii, 6): „Mi közünk ahhoz, hogy mit akarnak a grammatikusok? Jobb, ha barbarizmusunkban megértetek minket, mint ha ékesszólásunk közepette magatokra maradtok.” Van persze ebben költői, pontosabban szónoki túlzás: Augustinus nem vétett a latin grammatika ellen, nem követett el barbarizmusokat, s ragyogó irodalmi prózát írt. De tisztában volt vele s meg is mondta, hogy a hagyományos nyelvtan sok előírása már csak történelem, a grammatikusok a múltat őrzik, a norma referencia-alapja nem egy eleven közösség nyelve, hanem egy elmúlt korszak nyelvét tükröző szövegegyüttes. Írásaiban, különösen prédikációiban pedig

ügyelt arra, hogy mondatai lendületes pátoszukban is áttekinthetők, egyszerű szerkezetűek legyenek, megértésüket ne nehezítsék bonyolult szórendi képletek, lexikális vagy morfológiai archaizmusok.

Sok, ha nem is mindig ilyen egyértelmű és világos írói hely mutatja, hogy — Augustinus nyomán vagy tőle függetlenül — az V—VI. század és a kezdődő VII. század íróit, kisszámú írástudóját a volt nyugati Birodalom területén ez az „augustinusi” nyelvi tudat jellemezte. Tudomásul vették, hogy a rustici et indocti, az egyszerű és tanulatlan emberek a hagyományos nyelvtannak és esztétikai elveknek megfelelő latin szövegeket, beszédeket nehezen értik, és tettek néha ügyetlen kísérleteket — vagy legalább hangoztatták szándékukat arra —, hogy ezt a nehézséget áthidalják. Ez a fajta tudat nemcsak az írói tevékenységre, hanem a gyakorlati magatartásra is hatással lehetett. Az egyik legrégibb ránk maradt egyházi szabálygyűjtemény (*Statuta ecclesiae antiquae*, §.100, az i. sz. 475 év körül) előírja: azok a kegyes asszonyok, akik az egyszerű parasztnöket (rusticanos, mondja a szöveg) hivatottak a keresztségre felkészíteni, tanulják meg, hogyan kell a rájuk bízottakat *aperto et sano sermone* (körülbelül ’világos és egyszerű beszéddel’) tudni- és tennivalóikra kioktatni.

A helyzetet egyébként bonyolította az az elkerülhetetlen adottság, hogy az írók, írástudók is élték a maguk mindennapi életét, s ennek során nyilván ugyanazt a nyelvet beszélték, mint közönségük és híveik. S mivel — olyan közismert okok következtében, mint a római iskolahálózat eltűnése, a hagyományos kultúrahordozó rétegek szétmorzsolódása — a klerikus írástudók nyelvi, irodalmi műveltsége is egyre gyengébb, bizonytalanabb lett, a beszélt nyelv sajátosságait tükröző „hibák” a IV—V. századtól, s különösen a Birodalom bukása után egyre gyakrabban jelennek meg a korrekert latinságra törekvő szövegekben. A VI. század egyik legjelentősebb írója, Gergely, a galliai Tours püspöke (aki egyebek között figyelemre méltó történeti műveket alkotott) pontosan tudja és be is vallja, hogy — iskolázottság hiányában — írásai tele vannak nyelvtani hibákkal. Például összekeveri egymással az akkuzatívuszt és az ablatívuszt, eltéveszti a nyelvtani nemeket (s a modern kutatás ennél jóval mélyrehatóbb „beszélt nyelvi” nyomokat is felfedett Gergely latinságában). Gergely azonban — egyedül a maga korában — elmegey odáig, hogy a maga latinjának hibáit és úgynevezett egyszerűségét alapjában véve érdemnek tekinti: közelebb viszi őt közönségéhez. „A filozófálgató rétor kevesen értik meg, az egyszerű paraszti ember beszédét sokan”, mondja nagy történeti munkája előszavában (*Hist. Francorum, Praefatio prima*). S amikor kétségek gyöttrik, méltó-e könyvet írni az, aki oly tudatlan, mint ő, meghalt édesanyja jelenik meg álmaiban, hogy megnyugtassa (sajátos módon kissé nyakatekert, távolról sem „népi”, inkább ünnepélyesnek szánt mondatban): „a nép előtti érthetőség miatt az a mód tekintetik kívánálónak, ahogyan te tudsz beszélni” (*vita Martini, Praef. 1*).

Bár volt benne aggályoskodás és kételkedés, e századok nyelvi tudata végeredményében mégis derűlátó volt: a keresztény szerzők — gyakorlatilag valamennyi szerző — ki-mondatlanul is meg voltak győződve arról, hogy a romanizált tömegek, a nép beszélt nyelve és a vallási szövegek latinja a Bibliától a prédikációig egyazon nyelv, s hogy a nyáj mégiscsak megérti, amit pásztoraitól hall. A VI. század első harmadában Caesarius, a mai Provánszban fekvő Arles püspöke ismételten arra biztatja híveit, hogy aki írástudatlan közülük, akár fizetség ellenében is olvastasson fel magának a Bibliából: nem is kérdéses számára, hogy a latin nyelvű szent szöveget az analfabéta is érti, ha felolvassák neki. Hasonlóképpen értelmezhető adataink vannak ugyanezen évszázad végéről Hispániából. Ami Itáliát illeti, Nagy Szent Gergely pápa például a VI—VII. század fordulóján írott egyik levelében arról rendelkezik, hogy (természetesen latin nyelvű) bibliakommentárjai közül melyiket olvassák fel az egyszerű hívek előtt, s melyiket ne, véleményt mond arról, hogy melyik szolgálja közvetlenebbül az egyszerű hívek erkölcsi épülését, s melyik zavarná meg őket. Ám az, hogy e szövegek nyelvi okokból ne volnának érthetők, fel sem merül. A latin tehát a nyelvi tudatban mint a nyelvi közlés hatásos eszköze jelenik meg, azzal a már-már közhely-jellegű korlátozással, hogy igyekezni kell a „filozófusok és rétorok” szokásai helyett nyelvileg is a hallgatók igényeihez és lehetőségeihez alkalmazkodni. Azt azonban,

hogy ez a szükséges alkalmazkodás nyelvi tekintetben miben, hogyan valósuljon meg, nem fogalmazta meg senki, mert senki nem volt, nem is lehetett képes a hagyományos normáknak megfelelő nyelv és a beszélt latin közötti különbséget megragadni. A klasszikus norma megszegésére senki sem mert biztatni, kevesen vették maguknak a bátorságot, hogy saját nyelvtani hibáikat, mint Tours-i Gergely, érdemnek tüntessék fel. Így azután mindenki megmaradt a simplicitas és a rusticitas definiálhatatlan általánosságánál.

Ez az alapjában véve optimista nyelvi tudat tartalmazott jó adag illúziót, s ez talán lényegéhez is tartozott. Nem volt, nem lehetett más, mint az írástudók, a klerikusok nyelvi tudata, akik „felülről” teljes jóhiszeműséggel sikeresnek tekintették a közlési aktusokat, hiszen egy aszimmetrikus dialógus-helyzetben megkapták közönségüktől azokat a minimális visszajelzéseket, amelyekre vártak. A hívek a prédikációk, Biblia-részletek, imádságok lényeges üzenetét megértették, magatartásukban a felhívásokat személyes korlátaik között követték, a maguk szerepét a liturgiában betöltötték. Mivel pedig a mindennapi beszédhelyzetekben a klerikusok is nagyjából ugyanúgy beszéltek, mint a hívek, és szót tudtak érteni egymással, minden alapjuk megvolt arra, hogy írástudókként a latin nyelv még fennálló egységében higgyenek.

Tudjuk azonban, hogy a tényleges helyzet ennél bonyolultabb, bizonyos értelemben rosszabb volt. Ezrével, tizezrével maradtak ránk az átmeneti kor századaiból egyszerű keresztény hívektől írott, karcolt feliratok — s nem akárhonnan, hanem főként Itáliából, Rómából —, amelyekben az esetragozás alakjait kaotikus összevisszaságban használják: készítőik tényleges beszélt nyelvéből a főnevek ragozása mint mondatbeli relációkat kifejező eszköz már eltűnt, s a számukra funkciótlán végződéseket immár érthetetlen díszítő elemként rakták ki össze-vissza.⁵ Márpedig az esetragozás oly fontos helyet foglal el a latin nyelvtan szabályrendszerében, hogy eltűnése szükségszerűen a nyelvtan egyéb szektorainak átépülésével járt együtt. Igencsak valószínűtlen, hogy ezeknek a feliratoknak a szövegezői teljesen és akadálytalanul értették volna a Biblia vagy a prédikációk egyszerű stílusú, de mégiscsak latin grammatikájú szövegét. Másik példa: maradtak ránk a VI—VII. századból jogiformula-gyűjtemények, amelyek helyenként — sok közvetítőn át — császárkori jogi szövegekre, szerződésmintákra vezethetők vissza. Nemesgyzer előfordul, hogy egy-egy kifejezés helyén szinte értelmetlen szó-salátát találunk, amelynek jelentését csak nagy kinnal tudjuk hozzávetőlegesen rekonstruálni, mivel a másolók vagy összeállítók mintaszövegük e részét nem értették. Voltak már tehát olyan nyelvtan-változatok az egységesnek hitt latinon belül, amelyek a homogén nyelvi rendszer egységét megbontották.

Az írók, az Egyház nyelvi tudatának sajátos optimizmusa mégsem volt alaptalan, s nem volt szándékos szépítés sem. A közlési aktusok vallási, erkölcsi téren lényegileg sikeresek voltak, a nyelvtanon belüli szakadás a tartalmi igényesség alacsonyabb rétegeiben még nem érte el a kölcsönös érthetőség tolerancia-szintjét, s így a kifejezetten nyelvtan-szer-béli problémák csak elszigetelhető hibákként mutatkoztak. Az illúzióknak, mint mindig, megvolt a maga haszna is: erkölcsi bázist, hasznosságtudatot biztosított a klerikusoknak, arra ösztönözte őket, hogy „közérthető” szövegeket alkossanak, s így hozzájáruljanak a kommunikáció fenntartásához.

Tovább is léphetnénk és megpróbálhatnánk megtalálni a leirtakban az általános következtetésekre módot nyújtó vonásokat. Előbb mégis meg kell állnunk a latin nyelvi tudat egy eddig nem elemzett sajátosságánál. Megállapíthatjuk, hogy a latin→újlatin átmenet első századaiban a latinul írók nyelvi tudata gyakorlatias volt, aggályaiában és törekvéseiben egyaránt a kommunikáció sikere, a közlések érthetőségének biztosított vagy veszélyeztetett volta foglalkoztatta. Ez, úgy gondolom, mindenfajta nyelvi tudat elsődleges eleme. Van azonban rendszerint ezen túlmenően egy másodlagos, bizonyos fókig „ideologikus” elem is: a beszélők a nyelvet egy általánosabb, eszmei vagy emocionális érték hordozójának is tekintik. Az újkorban és sok helyütt ma is hozzászoktunk, hogy e tekintetben a nyelv és az azt beszélő anyanyelvi csoport közötti kapcsolat a nyelvi tudat lényeges összetevője. A nyelv a csoport összetartozásának bizonyítékaként vagy éppen biztosítékaként, sok esetben a csoport fennmaradásának zálogaként jelenik meg. Ennek következtében a

nyelvhez való viszony és az anyanyelvi kollektívához való viszony, különösen a nyelv laikus szemléletében, összefonódik. A késői latinság nyelvi tudatában ilyen elemekre nem bukkantunk. Mindez nem jelenti azonban, hogy a latin legtanultabb, legtudatosabb beszélőinek, hordozóinak tudatában a latinnak nem volt centrális közlési funkcióján túlmenő szerepe. Ez a szerep azonban nem egy adott etnikai típusú közösség összetartozásának bizonyítása s biztosítása volt. A latin létét senki sem érezte veszélyben, a szinte beláthatatlan határu latin nyelvközösséget áttekinteni is alig tudták. A latin nem a gentes et nationes, a néptörzsek és leszármazási csoportok valamelyikének nyelve volt, hanem már évszázadok óta egy politikailag definiált hatalmas közösségé, amelynek univerzalizációs igényét a Róma-központú egyház a Birodalom bukása után is magáévá tette, továbbvitte. Itáliában és a Nyugat új barbár királyságaiban a latin továbbélése — kimondatlanul is beleértve az évszázadok során romanizált őslakosság beszélt „népi” latinját — ezt az univerzalizációs igényt is érvényesítette. A VI. század első felében, fél évszázaddal a Birodalom bukása után Cassiodorus, Theodericus keleti gót király fő tanácsadója a latin nyelv funkcióját, „hivatását”, már-már a politikai utópia határán mozogva, a hatalom kontinuitásának és törvényes voltának biztosításában látja: „barbár királyok nem élnek vele; csak legitim uralkodók hatalma alatt marad meg” — írja a latin nyelvről (*Variae*, ix, 21). Persze a tanultak, a rétorok latinjáról, melyet immár grammaticának hív. Érzelmi, sőt indulati reakciót csak a göröggel való szembeállításban tudok idézni. Szent Gergely pápának szemére vetik, hogy nem válaszolt egy előkelő római hölgy levelére, aki Konstantinápolyból írt — a pápa erre válaszlevelében kifakad: „Dominica úrasszonynak adjátok át üdvözetemet. Neki nem válaszoltam, mert latin asszony létére görögül írt nekem” (*Reg. Epist.* III, 63). Itt sem valamiféle mai értelemben vett nyelvi hazafiságról van szó. A politikai feszültségnek a pápák és a bizánci császár között ekkor már évszázados múltja van, a keleti főpapok között mindig sok volt a félig-meddig eretnekgyanús, s nem minden császári támogatás nélkül. A görög nyelv pedig, a Kelet lingua francája és Bizánc nyelve ennek a veszélyes világnak üzenethozója. Gergely a göröggel szemben nem a latinul beszélők közösségét védi, amelyet a latin nyelv saját belső fejlődésén kívül nem fenyegetett senki, hanem a Római egyház egységét és szupremáciáját.

Ami most már az elmondottak általánosításának lehetőségét illeti, valószínű, hogy a közléscentrikus jelleg, a nyelvi kommunikáció hatásosságának felmérése, sikerességének biztosítása a nyelvi tudat lényeges, szükségszerű eleme. Azt már konkrét történeti adottságként a nyelvközösség rétegzettség, összetétele, mindenkor nyelvi helyzete határozza meg, hogy ez a kommunikáció-centrikusság milyen „üzenetet” hordoz. A nyelv közösségalkotó vagy éppen etnikai jegyként való felfogása az európai történelemben, mint erre még utalok, későbbi.⁶

Nyelvi tudat és nyelvi változás

Csak a nyelvi politikáról mondandók előkészítéseképpen foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a nyelvi változások folyamatát a nyelvi tudat mennyiben tükrözi.⁷ Itt természetesen nem a lezárt, az adott korszakban már a nyelv múltjához tartozó jelenségekről és folyamatokról van szó. Írásbeliséggel, különösen a latinhoz hasonlóan nagy irodalmi múlttal rendelkező nyelvek esetében, az iskolázott, a hagyományt valamennyire ismerő emberek — akik amúgyis a nyelvi tudat legfőbb hordozói és alakítói — ismerik a régiséget; legalábbis tudnak róla, felismerik az archaikus, használatból kiment kifejezéseket, esetleg véleményük is van a nyelv régebbi állapotairól és elemeiről. Mindennek a tanulmányozása fontos és érdekes filológiai, művelődéstörténeti kérdés, de a nyelvtudományhoz magához csak lazán kapcsolódik. Abban a korszakban, amellyel itt foglalkozom, a régi, történeti kristályosodott nyelv, a klasszikusok nyelve volt a minta — elvben. Mert egyre kevesebbet olvasták őket, s Cicero, meg főleg Vergilius szövegei leginkább a nyelvtanítóknál szereplő irodalmi idézetek révén kerültek be a VI–VII. századi írók nyelvi műveltséganyagába. Elevebb, ténylegebb volt a késő császárkori keresztény szöveganyag, az egyházatyák

bibliakommentárjainak, történeti írásainak és persze magának a Bibliának az ismerete, ez utóbbinak egyre inkább Jeromos ún. Vulgáta fordításában. Ez a közeli múlt volt az idealizált, normává emelt nyelvi „jelen”. A nyelvi múlttól tehát, ha sajátos perspektívában is, tudtak. Ha viszont azt kérdezzük — s ez már a nyelvtudományt közelről érintő kérdés —, hogy e századok nyelvi tudata magában foglalta-e a folyamatban lévő nyelvi változások felismerését, megértette-e valaki, hogy az egyszerű emberek beszélt nyelve, a szabályos grammatikától eltérő vonásaival, nem műveletlenségéből elkövetett hibák véletlenszerű halmaza, hanem a latin egy új változatának, s hovatovább új nyelvnek tekinthető, a válasz egyszerű: nem. Bonyolultabb terminológiával: a normától eltérő jelenségeket — lett légyen szó egyedi hibákról vagy e hibák együtteséről, a „rusztikus” beszédről — a nyelvi tudat hordozói csak a saját koruk jelenében, társadalmi és kulturális paramétereik szerint voltak képesek meghatározni, valamint előítéletekkel és kész gondolati sémákkal terhelt értékskálák szerint minősíteni. Ami nem felelt meg a normának, vagy legalább a műveltebbek nyelvi szokásainak, az valamiképp a tanulatlanság, a bárdolatlanság jegye volt, esetleg rossz is volt, vagy csúnya („obscoena”, mondja egy helyütt az egyébként engedékeny Tours-i Gergely egy Aquitaniából jött ázárándok kiejtéséről).

Semmi okunk azonban rá, hogy e századok írástudóit elmarasztaljuk, rövidlátóknak vagy korlátoltaknak minősítsük azért, mert nem vették észre, hogy a fülük hallatára, és amikor kötetlenül beszéltek, tulajdonképpen aktív részvételükkel, hogy úgy mondjuk: az orruk előtt a latin szerkezeti elmozdulásaiból új nyelvi rendszer volt kialakulóban. A nyelvi tudat addig is, azóta is, csak változatokat észlel, de nem észleli a nyelv történeti átalakulását, amely a tényleges beszédtevékenységben a változatok közötti választások útján valósul meg.⁸ Ez a korlátozottság nem a nyelvi tudat hordozóinak személyes hibájából vagy éppen tudatlanságából fakad, hanem mélyebb, lényegibb okai vannak. Mindezt csak futólag említem, hiszen az egész problémakör amúgy is még sok gondolkodást és kutatást kíván. A szókincs változásainak kivételével a nyelvi változások, tehát a kifejezetten nyelvtani változások „lefutása” lassú. A szókincs elemeinek, főképp a főneveknek és az igéknek a jelentése ugyanis „megfogható”, közvetlenül utal a nyelven kívüli tapasztalati világra, s az új elemek megjelenése is nyilvánvalóan kötődhetik a tárgyi univerzum változásaihoz, a szókincs elemei közötti választás így könnyen tudatosul, és az új elemek megjelenése rövid távú tapasztalatokra utal. Ezért is kapcsolódik a laikus nyelvi tudat, nyelvvédelem előszere-ttel, néha nem is indokolatlanul szókincsbeli változásokhoz. Ezzel szemben a nagyobb szerkezeti, pláne tipológiai módosulások akár évszázados léptékűek lehetnek. Áttekintésük meghaladja egy-egy generáció lehetőségét, s így a folyamatban lévő változás a jelen idősíkjaiba zárt tudat számára csak mint változatok közötti, milliányi nyelvi aktusban folyamatosan adott választási lehetőség mutatkozhatik meg. Tegyük hozzá: a nyelvtörténet a legkülönfélébb nyelvi síkokon számos olyan váltakozást ismer, amelyből nem lett nyelvi változás, hanem valamiféle disztribúcióban a különböző alternatívák egyaránt rögződtek. Ha mindemellett azt is figyelembe vesszük, hogy a választási lehetőségek a nyelv egész szerkezetét átfonják, a választások pedig egymást is kondicionálják — de csak tendencia-szerűen s nem merev determinációként —, megérthetjük, hogy a nyelvi változások előre-jelzésének bonyolultsága, feltehetően matematikai lényegét tekintve is, meglehetősen emlékeztet az időjárás néhány napon túli előrejelzésének problémájára. A modern érte-lemben vett, nagyjából a XIX. század első felében kialakult nyelvtudomány feltárta a nyelv történeti változásainak alaptípusait, a legutóbbi évtizedek szociolingvisztikája pedig fel-fedte a szinkrón, azaz a mindenkori jelen idősíkján kimutatható változatok és a történeti változások közti összefüggések lehetőségét. De még maga nyelvtudomány sem tart ott — ha egyáltalán valaha tarthat ott⁹ —, hogy a változásokat a jelenben azonosítsa és irányu-kat előre jelezze. A laikus nyelvi tudatot tehát akkor sem lendítené e téren új pályára a másfél ezer évvel ezelőttihez képest, ha a modern nyelvtudomány és a nem-nyelvszerek, tehát a normális beszélőközösség között a mostaninál bensőségesebb volna a kapcsolat.

A kommunikációs katasztrófa és a Karolingok: a nyelvi tudattól a társadalmi cselekvésig

A „katasztrófa” kifejezés eleve túlzottnak látszik, hiszen a nyelvi változások, mint mondtuk, viszonylag lassúak, fokozatosak. Ez egyben a feltétele is annak, hogy a nyelv az intergenerációs érintkezésben működni tudjon. Úgy látszik azonban, hogy éppen e lassú változások összzejátszása során viszonylag gyorsan — néhány évtized alatt — jelentkezhetik olyan kommunikációs krízis, amely a nyelvi tudat szintjén is megmutatkozik.

A VII. század második felét és a VIII. század első évtizedeit áthidaló 70–80 évben a szövegek nyelvi színvonala romlott. Tours-i Gergely botladozó latin prózája majdhogynem klasszikus, sőt ciceroniánus szöveg az úgynevezett Fredegarius-krónikához képest, amely Gergely történeti művének mintegy fél évszázaddal később keletkezett, anonim, többszerzős folytatása (a Fredegarius név nem takar tényleges szerzőt, filológiai eredetű konvencionális megjelölés). A Fredegariusban szinte nincs olyan mondat, amelyben — a kiejtés-változásra utaló helyesírási hibákon túlmenően — ne volnának grammatikai torzulások, az érthetőséget is veszélyeztető normasértések. Az utolsó Meroving-királyok eredeti okleveleinek viszonylagos érthetőségét is csak a hagyományos formulakincs gépies átvétele meg az ismerős tárgyi világ biztosítja, grammatikai szempontból a szövegek szinte kaotikusak. Részletes statisztikákkal mutatták ki, hogy a kancelláriáktól produkált okmányok hibasűrűsége a 700-as évek első harmadában még egyre növekszik. A romlás a meroving Galliában a leglátványosabb, de a longobárdok megszállta Itáliában is csak néhány nagy egyházi központ és kolostor képez kivételt. A vizigót Hispánia viszonylag jól megőrzött írásbeliségét az arab invázió fogja elsöpörni.

Az írásbeliség krízisét a nyelvi tudat is tükrözi. A Fredegarius-krónika IV. könyvének előszava, feltehetőleg a VII. század ötvenes éveiből, a közhely-formulákon átsütő őszinte pátozzsal panasolja a romlást. Íme egy viszonylag hosszabb idézet, elkerülhetetlenül hozzávetőleges fordításban: (Fredegarius, IV. Prologus) „Szerettem volna én is, hogy meglegyen az ékesszólásom ilyen események elmondására, s hogy ez csak egy kissé hasonlós legyen [ti. a felsorolt, forrásként használt szerzőkhöz], de nehezebb inni, ahol nem bizonyos, hogy buzog a forrás [?]. Őregszik már a világ, s ezért tompul bennünk az értelem éle, és senki sem képes — s nem is törekszik rá — hasonlítani a régi szerzőkhöz. Én mégis, amennyire képességeim bárdolatlansága és gyengesége engedte, szorgosan igyekeztem e könyveket, rövidítve, de amennyire csak lehetett, írásomban felhasználni.” Szent Bonifácus, a germánok angolszász térítője, a pápa bizalmasa, aki 742-ben látogatást tesz Frankonban s a karoling Karlomannal való beszélgetéséről levélben beszámol Rómának, azt írja, hogy a dux Francorum javítani fog a „már vagy hatvan-hetven éve” leromlott és szétzilált egyház helyzetén. Az egyház anyagi, erkölcsi lezülése, amelyről sok egyéb forrás is panaszkodik, nem véletlenül esik egybe a kortársak tudatában az írásbeliség krízisének időszakával: az egyház romlása a vékonyka írástudó klerikus-réteg sorvadását idézte elő, s fenyegette amúgy is gyenge képzésének folyamatosságát. Az írásbeliség nyelvi színvonalának esése egyúttal oka is volt az egyház lezülésének, legalábbis gyorsította azt: ilyen dokumentumokkal nem lehetett egy nagy, bonyolult, spirituális értékekkel összeforrott szervezet működését biztosítani, mint ahogyan a merovingok kancelláriáiból kikerült okmányok sem voltak alkalmasak arra, hogy állami funkciókat — akár csak a legprimitívebbeket is — kellő hatásfokkal ellássanak segítségükkel.

Tévedés volna azt hinni, hogy az írásbeliség krízise „végső soron”, ahogy mondani szokás, csupán a politikai, gazdasági, társadalmi-kulturális válság egyik tünete volt. Az írott szövegek színvonalosése közvetlen összefüggéseit tekintve vetülete, aspektusa volt egy átfogóbb nyelvi és kommunikációs válságnak, mely nagyjából a VII. század vége felé indult s a VIII. század első évtizedekre bontakozott ki. Ennek lényege (legalábbis e gondolatmenet szempontjából) az volt, hogy egy fontos ponton megszakadt a kommunikációs lánc. A latin nyelvű közösség beszélt nyelvében, azaz a szinte teljes egészében analfabéta társadalom tulajdonképpeni nyelvében olyan változási folyamatok érték el végpontjukat, ame-

lyeknek következtében e társadalom egyszerű tagjai nem értették már meg — vagy csak itt-ott, alig értették — a latint, a számukra felolvasott, recitált, előadott szövegek nyelvét, bármennyire hibás, „vulgáris” volt is az a hagyományos normához képest.¹⁰ Ez a kommunikációs zavar is hozzájárult az írott szövegek romlásához, hiszen az írástudók szövegezés közben már egyáltalán nem támaszkodhattak anyanyelvi kompetenciájukra, s így csak részben értett szövegmintákra és töredékes nyelvtani, helyesírási ismeretekre hagyatkozva írhattak.

A köznép tudatlanságáról, bárdolatlanságáról, meg a szerző szerény próbálkozásairól szóló, közhellyé vált lamentációknál többre, pontosabbra a hagyományos nyelvi tudatnak egy ideig nem futotta; ennél mélyebb, keményebb reflexiókra hiányzott az indíték, a fogalmi keret és a belátás is.

E téren néhány évtizeden belül, a VIII. század második felében, már valóban a politikai, társadalmi adottságok és követelmények változásai hoztak megújulást. A történettudomány a maga oldaláról ezeket az adottságokat már kiválóan kidolgozta,¹¹ elegendő néhány utalás. A Karolingok teljes hatalomátvétele során, s különösen 751, azaz legális királyi hatalomra jutásuk után érezhetően javulni kezd az oklevelek latin nyelvi színvonala, nyilván az itáliai, észak-hispaniai kolostori központokból behívott klerikusok segítségével. Ez legáltalában arra mutat, hogy a királyi környezetben megértették: a királyság immár egységesült, hatalmas területén a tényleges hatalomgyakorlás az írásbeliség „rendbeszedése” nélkül nem lehetséges.

De a nyelvi tudat kialakítóinak, hordozóinak szűk felső rétegében, az egyházi vezetők között s a királyi környezetében, csak akkor kezdett némileg adekvát helyzetfelismerés kialakulni, amikor Károly (a jövőre Nagy Károly) egyeduralomra jutva, felférte a jövőre Birodalom legnagyobb és mindenütt jelenvaló intézményének, az Egyháznak a helyzetét. A VIII. század utolsó évtizedeiben megjelent királyi leiratok és utasítások olyan előírásokat tartalmaznak, amelyek világossá teszik: a hívek nem voltak képesek megérteni a keresztény hitélet legalapvetőbb szövegeit, nem értették a *Credot* és a *Miatyánkot*, nem tudták, miért imádkoznak a latin nyelvű imádságokban. Sőt, a papság soraiban is voltak olyanok, akik a leggyakrabban használt és idézett szövegeket sem értették. Ezt a felismerést tükrözi, több más között Károly 789-ben kiadott, az egyházi élet minden aspektusát átfogó rendelete, az ún. *Admonitio Generalis*. Miután figyelmezteti a püspököket, hogy a papoknak érteniük kell a mise szövegét, kimondja: „... és ugyanők értsék meg az Úri imádságot is, és úgy oktassák, hogy mindenki megértse s így minden ember tudja, mit kér Istentől” (*Capitularia* 59, c. 70).

Egy, a kolostorok apátjaihoz küldött leiratban, még császárrá koronázása előtt, tehát a VIII. század utolsó éveiben Károly — illetve a királyi akaratot tolmácsoló névtelen fogalmazó — megállapítja, hogy a kolostoroktól hozzá intézett levelek nyelve nem az igazság közlését szolgálja, mert „amit az odaadó kegyesség a lélekben híven előírt, azt tanulás híján a bárdolatlan nyelv nem volt képes hiba nélkül kifejezni” (*Capitularia* 79). Azaz, nyersebben: a szerzetesek nem csupán rosszul vagy alig értették a latin szövegeket, hanem gondolataikat sem tudták latinul kifejezni.

A kommunikációs krízis tudatosulása volt az egyik tényező, amely elindította a Karolingok nevével fémjelzett nagyszabású kulturális, ezen belül írás-, sőt nyelvi reformot, s e reform révén mélyen befolyásolta egész Európa középkori kultúráját. E folyamat áttekintése nem tartozhatik ide, előkészítőinek, végrehajtóinak személye és működése sem idézhető fel.¹² Emlékeztetnünk kell azonban azokra a nyelvi vonatkozású intézkedésekre — ma nyelvpolitikainak hívhatnánk őket —, amelyet a vezető réteg tudatában tükröződő felismerés kiváltott. Figyelemre méltó, hogy az intézkedésekben nem voltak — nyilván nem is lehettek — koercitív vagy tiltó elemek. A nyelvi és irodalmi műveltség presztízisét emelték, tanulásra ösztönözték a klerikusokat, ellenőrizték a hívek közti „szövegmegértető” munkát, a papok ismereti szintjét. Mindehhez maga Alkuin nyelvtant is, s egy, a latin „helyes” kiejtését is alátámasztó ortográfiát írt.

A 790-es év táján Károly megküld valamennyi püspökségnek egy kétkötetes, a liturgi-
kus év egészét átfogó szentbeszédgyűjteményt, amelyet utasítására Paulus Diaconus, a
jeles longobárd-itáliai történétíró állított össze s amely a legnagyobb keresztény prédikáto-
rok, többek közt Augustinus, Caesarius műveit tartalmazta. A király egyértelműen megpa-
rancsolja, hogy a jövőben ezeket a szövegeket használják, mivel „nem tűrhettük, hogy a mi
korunkban az istentisztelethez kapcsolódó szentbeszédnek hemzsegiene a súlyos hibáktól”
(Capitularia 80—81).

Az Egyház nyilván engedelmeskedett. De a korhoz képest gyorsan, mintegy 20 év alatt
kiderül egy számításba nem vett következmény, amely kissé „kihegyezett” formában így
volna megfogalmazható: minél jobbak a szentbeszéddek, a hívek annál kevésbé értik őket. S
valóban, 813-ban megszületik a Tours-i püspöki konferencia híres 17-es számú határozata,
mely előírja, hogy a szentbeszéddek mindenütt fordítsák le „in rusticam Romanam
linguam”, azaz a tanulatlanok „római” nyelvére (vagy németre, teszi hozzá a szöveg) „hogy
mindenki könnyebben megértse, mit mondanak”. A kézikönyvek tetszetős zszurnalisztikai
típusú meghatározása szerint e szöveg a francia nyelv születési bizonyítványa. Inkább arra
kell figyelni, hogy megmaradt a hajdani univerzalitást idéző 'római' jelző (igaz, még differen-
ciálatlanul, mert az aktuális területi tagozódást nem volt mód áttekinteni), s hangsúlyt kap
az írásbeliség és tanult jelleg hiányára (és itt nem feltétlenül „rurális” jellegre) utaló rusticus.
Annyi biztos, hogy a püspökök tudják és ki is nyilatkoztatják: e nyelv, éppúgy, mint a ger-
mánok nyelve, nem azonos a szent szövegek latinjával, s nem várható el, hogy beszélői e
szövegeket értsék.

A határozat háttérének és jelentőségének elemzése két fontos következtetést kínál (bi-
zonyosan egyéb lehetségesek közt).

A döntés akaratlanul, talán öntudatlanul is a reformmozgalom részleges kudarcának
beismerése. Az írott és a vele kapcsolatos élőszóbeli közlések nyelvének reformja a kom-
munikációs helyzetet korlátozott körben és korlátozott, bár magas kulturális jelentőségű
funkciókra nézvést javította, de egyúttal, talán elkerülhetetlenül, a nyelvi közösség nagy
részét e javulásból kirekesztette. A javításra irányuló törekvés ily módon váratlan, ideális
céljától eltérő eredményt produkált: sikerült a nyelvi közlések bizonyos fajtáinak tekinten-
tében a nyelv szerkezetébe beavatkozni, pontosabban biztosítani a visszatérést egy, már
történetivé merevült normához. Ezzel egyidejűleg azonban az így korrigált közlések kom-
munikációs határfokát szinte drámaian szűkítették, s ezzel előre nem látott módon befo-
lyásolták az érintett területek nyelvi helyzetét.

A másik következtetés történetileg távolabbi jövő felé mutat. A Tours-i határozatban
megjelenő nyelvek történeti szerepe lényegesen más, mint a latiné. Az eleven latint, tuda-
tos és féltett közlési funkciója mellett s azon túlmutatóan az jellemezte, hogy a Birodalom
bukása után még századokig a nyugati kereszténység egységének és univerzalitás-
igényének hordozója volt. A latin elsorvadásával belőle keletkezett új nyelveknek — s a
velük párhuzamosan közösségi és kulturális szerephez jutó többi nyelv nagy részének is
— lesz a primer közlési funkción túlmutató szerepe. Ez azonban már nem az univerzali-
tás, hanem a közösségek összetartozásának jelzése, s adott helyzetekben kontinuitásuk
biztosítása. Mivel a nemzeté alakuló nyelvközösségek összetartozásának származási,
genetikai ismérvei mindig fiktívek, rendszerint legendákban vagy eredetmitoszokban gyö-
kereznek, s egyes formáikban mind a közösség tagjainak egy része, mind a külső környe-
zet számára elfogadhatatlanok, a nyelvnek mint a csoport-összetartozás és a csoport-
kontinuitás tapasztalatilag adott, reális jegyének a szerepe máig kihatóan — és remélhe-
tőleg tartósan — felértékelődik.

Felvetődhetik a kérdés, hogy azoknak a nyelvvel kapcsolatos politikai, állami lépések-
nek, amelyeket a karoling reform részének tekintünk, s amelyeket kissé elcsúszott volna a
mai értelemben nyelvpolitikai, pláne nyelvtervezési lépéseknek nevezni, van-e — előzmé-
nyeikkel, eredményeikkel és kudarcaikkal együtt — máig általánosítható tanulsága. Alig-
hanem igen kevés. A történetnek erősen egyedi jegyei vannak, amelyek a mai korban, a

mai technikai, információterjesztési, szervezési lehetőségek és adottságok mellett nem ismétlődhetnek meg. A mai európai típusú államokban a nyelvi tudatból következő tervezési, nyelvpolitikai lépések vagy kezdeményezések címzettje a nyelvközösség egésze, míg az első évezred második felében a kiigazító vagy reformlépések csak egy szűk irástudó elitet érintettek. A nyelvtervezési, nyelvpolitikai cselekvésnek az eszközei így korunkban sokszorosan hatásosabbak, célhoz jutásuk feltételei mégis nehezebbek.

Nyilvánvalóan megmutatkozik továbbá, hogy a beavatkozások szétválasztása a nyelv szerkezetébe, illetőleg a nyelv helyzetébe való beavatkozásokra, bármilyen modern terminológiával történjék is, mesterkél: a nyelv szerkezetébe való beavatkozás egyúttal, ha minimálisan is, mindig módosítja a nyelv kommunikációs körét.

A legfőbb tanulság azonban az, hogy a tudat minden beavatkozási kísérlete olyan közegben történik, amelyben a tudat szerepe csekély, mert a nyelv rendszerének történeti változásai öntörvényűek és előre nem jelezhetőek. Ez persze nem jelenti azt, hogy a nyelvi közlések érthetőségének optimalizálására irányuló adminisztratív és politikai nyomástól mentes javaslatok — főképp a szókincs terén — eleve haszontalanok vagy kilátástalanok volnának.

Ami a nyelv használatának körülményeit illeti, ezeket nyelvtörténeti léptékekkel csak rövid távon tudjuk előre látni. Következésképpen — bár a nyelv közösség-konstituáló szerepére való tekintettel a használati körének biztosítására irányuló törekvések indokoltak, rokonszenvesek lehetnek — e törekvések sikere, s főképp az eredeti szándéknak megfelelő, hosszabb távú megvalósulása jelenlegi tudásunk szerint bizonytalan.

JEGYZETEK:

- 1 Ezeket a nyelveket egyszerűbb, pontosabb is volna román nyelveknek hívni; sajnos, a magyarban a 'román' szó kettős értelmű. Egyaránt idézi e nyelvek együttesét és a „család” egyik tagját, a románok nyelvét. Más nyelvekben két külön szó áll rendelkezésre, pl. a franciában roman/roumain, az angolban Romance/Rumanian, és így tovább. Néhány éve elhunyt szakmai mesterem, Tamás Lajos kísérletet tett arra, hogy legalább nyelvtudományi szakkifejezésként meghonosítsa a franciás 'rumén' alakot a romániai román jelölésére. Nem sikerült.
- 2 A szélesebb szakmai közönség szempontjából a kiindulópont Wright nagy vitát kiváltó könyve (Wright 1982), de már korábban ezt a megközelítést alkalmazta Van Uytfanghe (1976) és Banniard (1975, 1992) is. A magam részéről ugyanebben a módszertani keretben, de bizonyos elvi távolságtartással több tanulmányt szenteltem e kérdéseknek (legutóbb, összefoglaló bibliográfiával Herman 1996).
- 3 Fogalmi tisztázásként, vagy inkább elemi fogalmi zavarokat megelőzendő, tegyük hozzá: a nyelvi tudat (az angolban 'linguistic awareness', 'linguistic consciousness') gyökeresen másvalami, mint az ún. nyelvtudás, azaz a nyelvi közlés specifikusan emberi képessége, amely a gyermekkorban öntudatlanul elsajátított nyelvtan, szabályrendszer alapján, bonyolult idegrendszeri és izommechanizmusok segítségével, lényegileg nem tudatos, nem is tudatosítható vezérléssel produkálja (és „dekódolja”) a nyelv mondatait. Ezeknek „tartalma” persze már tudatos szándékon nyugszik. A nyelv, amely lényeges működési mechanizmusát tekintve a nem tudatos szférához tartozik, a nyelvi tudat számára természeti adottságként, objektumként jelenik meg. Innen van többek között, hogy anyanyelvével kapcsolatban téves állításokat tehet az is, aki anyanyelvét hibátlanul beszéli.
- 4 A továbbiakban minden latin idézetet a saját fordításomban közlök.
- 5 Egy kiragadott példa: a hagyományos se vivis vagy se vivo formulát ('még életükben' v. 'még életében', ti. állította e síremléket) a legkülönbözőbb hibás végződésekkel szerepeltették (néha persze jól is): se vivus, se vivi, se vivos, se vivum — ami arra mutat, hogy ennél bonyolultabb és közismert jelentésben nem rögzült szerkezeteket még kevésbé érthettek és tudhattak használni.

- 6 Szeretnék itt ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban a korán elhunyt Szücs Jenő „Gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése. A középkori 'nemzeti' tudat prehistorikumá” című klasszikus munkájára utalni (1970; idézett kiadás: 1997 Budapest, Osiris), amely segítséget nyújtott ahhoz, hogy profánként — nyelvészként — az előadottak történeti alapjait megpróbáljam megérteni.
- 7 Részletesebben írtam erről néhány éve, érintve több elméleti és kutatástechnikai kérdést, l. Herman 1989.
- 8 Egy véletlenszerűen kiragadott, és elszigeteltségében, mint mindig, torzító példa: a szenvedő ragozás mintájára ragozott 'meghalni' jelentésű ige főnévi igeneve mori volt, a 'követni' jelentésűé sequi és így tovább számos esetben. A késői beszélt nyelv ismerte az analogikus, a cselekvő ragozás szabályai alapján alakított morire, sequere (sőt sequire) alakokat, amelyek persze a normához képest hibásnak számító változatok voltak. A beszélők milliónyi közlési aktus során mégis egyre inkább a „hibát” választották, amely az új nyelv nyelvtanának részévé vált vö. fr. mourir, ol. morire stb.).
- 9 Ez az egész kérdéskör nyilvánvaló módon kapcsolódik nagyon messze vezető tudományelméleti és filozófiai problémákhoz, mint — más számtalan között — a nyelvi változásokkal kapcsolatos determinisztikus, ill. kauzális magyarázatok lehetősége, a társadalmi folyamatok előrejelezhetősége s így messze tovább; ezeket sem helyem, sem merszem e cikkben taglalni.
- 10 Az ún. gallorómán nyelvekben ekkorra zárult le többek között a szóvégi szótagok magánhangzóinak elsorvadási folyamata (az *a* kivételével), pl. murus > murs, homo > on (a mai fr. homme a tárgyesetből származik). Ez a látszólag szerény módosulás megváltoztatta a szavak legfőbbjének szótag- és ritmikai képletét, s kapcsolatban volt a még megmaradt névszóragozási rendszer és az igeragozás átépülésével. Hasonló horderejű, bár más jellegű változások játszódtak le, talán valamivel később, Itáliában és Hispániában.
- 11 Utalhatok az újabb irodalomban MacKitterick 1989-re.
- 12 Nyelvi szempontból nem érdektelen, hogy a reformban milyen kiemelkedő szerepet játszottak — észak-itáliai klerikusok mellett — a brit szigetekről behívott tanácsadók, első sorban maga Alkuin, Károly legfőbb segítője. Nem véletlen ugyanis, hogy a latin nyelvi, és főképp írásbeli hagyomány ott maradt meg a legérintetlenebb és sajátos módon lelegevenebb állapotban, ahol a lakosság maga nyelviileg nem romanizálódott, nem volt eredetileg latin nyelvű, s így az egyházi központokban már korán szükséges volt a latint iskolászerűen, anyanyelvre nem támaszkodó idegen nyelvként tanulni és tanítani.

IDÉZETT MŰVEK:

- Banniard, Michel (1975) Le lecteur en Espagne wisigothique d'après Isidore de Séville: de ses fonctions à l'état de langue. *Revue des Études Augustiniennes* Vol. 21. 112—144.
- Banniard, Michel (1992) VIVA VOCE. *Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident Latin*. Institut des Études Augustiniennes, Paris.
- Herman, József (1989) Conscience linguistique et diachronie. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* Vol. 84, 1. 1—19.
- Herman, József (1996) The End of the History of Latin. *Romance Philology* Vol. XLIX/4. 364—382.
- McKitterick, Rosamund (1989) *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Van Uytvanghe, Marc (1976) Le latin des hagiographes mérovingiens et la proto-histoire du français. État de la question, première partie: à quelle époque a-t-on cessé de parler latin? *Romanica Gandensia. Études médiévales* Vol 16. 5—89.
- Wright, Roger (1982) *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Cairns, Liverpool.